

Юрій Кочубей

ДО СПЕЦИФІКИ УКРАЇНСЬКОГО ОРІЕНТАЛІЗМУ

Відомо, що термін “Схід”, “Орієнт” вживається у різних країнах по-різному. Причиною цього є не тільки географія, а й історія і цивілізація. Як приклад можна навести паризький ІНАЛКО (Інститут східних мов і цивілізацій), де вивчаються крім мов, які в нашому розумінні є східними, всі мови Східної Європи, а також грецька. Та все ж похідний термін “орієнталізм” стосується справді орієнтальних країн, не християнських, а ісламських, буддійських тощо.

Цікаво, що термін цей, відомий вже давно на Заході, не згадується в серйозних довідкових виданнях радянського часу, ні в КЛЭ (1968), ні в ЛЭС (1987). Особливу увагу на феномен “орієнталізму” звернув американсько-ліванський дослідник Едвард В. Саїд у своєму контроверсійному дослідженні “Орієнталізм” [Said 1978]. Спочатку, як здається, цей термін вживався в основному щодо живопису. Так називалися твори, в яких європейські художники відображали життя Сходу, його пейзажі, мешканців. В них обов’язково містилися елементи екзотики, відмінності від європейського життя.

Відразу хочу заявити, що “орієнталізм” – це не орієнталістика, не комплекс знань про Схід, не наука про Схід, не аналіз впливів – взаємовпливів, зв’язків – взаємозв’язків. “Орієнталізм” для нас – це сприйняття Сходу в європейській цивілізації і відтворення цього сприйняття у науці, мистецьких творах і в літературі на основі невірних, хоча й історично обумовлених, уявлень, що склалися в минулі часи.

Можна сказати, що такі орієнталістичні ознаки з часом ніби створюють канон, і вже твір про Схід не уявляється і не сприймається, якщо у ньому немає очікуваних обов’язкових орієнтальних деталей, певного настрою. На цьому ґрунті, на жаль, зводяться й стереотипні уявлення про народи Сходу, які мають тенденцію до консерватизму і діють навіть тоді, коли обставини, що їх породили, змінилися. Їх увічнення в таких випадках не служить нічому доброму, а тільки викликає ускладнення, в тому числі й політичного характеру.

Інтерес до Сходу, крім військово-політичного, виявився у Західній Європі ще десь у XVII ст., відразу після того, як спала напруга, викликана релігійним протистоянням, хрестовими походами, завойовницькими війнами османів у Європі. Тоді Схід, віддалений і маловідомий, використовувався як екзотичні декорації для успішнішої (і безпечнішої) передачі критичних поглядів авторів щодо існуючих режимів чи з дидактичною метою. Можна згадати деякі твори Вольтера, Расіна, “Перські листи” Монтеск’є, твори Голдсміта тощо. З’явилися так звані туркофіли, котрі доводили, що режим в Османській імперії набагато толерантніший, ніж в деяких європейських королівствах (Ж. Боден, Т. Компанелла, М. Рей та ін.) [Кримський 1996, 217–236].

Поява нового універсального напрямку в мистецтві й літературі – романтизму була пов’язана із зверненням до історичного минулого народів, до їх фольклору. Герой-романтик шукав чогось небуденного, незвичайного, подвигів і палкого кохання, поєднаних з небезпекою і пригодами. Все це могли дати невідомі, таємничі країни Сходу, бо саме такими їх уявляли романтики. Це й привело до появи “орієнталізму” в творчості цілого ряду європейських авторів. Саме з такого боку ми розглядаємо так звані східні поеми Байрона “Корсар”, “Абідоська наречена”, “Гяур”, творчість Т. Мура, Віктора Гюго, Р. Сауті, П. Б. Шеллі та ін. У польській поезії блискучим зразком “орієнталізму” є

“Кримські сонети” А. Міцкевича (1826).

Можна вважати виявом “орієнталізму” й знаменитий “Західно-Східний діван” Й. В. Гьоте (1819), але такої характеристики недостатньо. Цей твір є вже наступним кроком на шляху освоєння тематики Сходу в Європі, а саме поєднання європейської ментальності з розумінням естетики Сходу і синтезування східного і західного [Брагинский 1988, 572–599].

В Росії східні теми, а з ними й “орієнталізм” з’явилися у творах О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Бестужева. Орієнтальний вплив помітний вже в “південних поемах” О. Пушкіна, потім ідуть “Наслідування Корану” тощо. У цьому ж ключі написано багато віршів М. Лермонтова і, насамперед, поема “Мцирі”. За цими велетнями російської поезії пішли численні епігони, для чого були причини [Жирмунский 1978, 28–43, 239–331].

“Орієнталізм” російської літератури стояв на міцнішій основі, ніж “орієнталізм” західноєвропейців. Росія вела колоніальні війни на Кавказі, просувалася в Центральну Азію і тому її “орієнталізм” мав цілком реальне підґрунтя, а Схід не просто служив декорацією для того чи іншого дійства. Спільним із західними у російських авторів було те, що вони стояли ніби на подіумі свого європейства і спостерігали, як їх герої здійснюють свої подвиги і т. ін. У цьому, безперечно, відбивався їх колонізаторський менталітет, віра в правоту місії європейця (тягар) нести світло прогресу дикуватим тубільцям. Авторів не мучать всілякі рефлексії, вони вірять у безпомилковість свого розуміння історії, як їх герої – в правоту своїх дій. Виявляється певний відрив авторів орієнтальних творів від реальності, вони живуть у світі пануючих уявлень про Орієнт та канонів обов’язкової екзотичності орієнталізму, що й приводить їх до викривлення історичної правди, до абстрагування від реальних проблем, від реальних людей.

На нашу думку, в неорганічності “орієнталізму” західних авторів і засліпленості місією культуртрегерства авторів російських вже є зародок того, що виявилось потім у так званому колоніальному романі, расизмі Ж.-А. де Гобіно, проповіді зверхності білої людини Р. Кіплінга, Г. Д’Аннунціо та ін. Від такого підходу, мабуть, беруть “ідеї” сучасні голлівудські пекарі фільмів про зловорожих арабів, фанатиків і фундаменталістів. Тому ми приєднуємося до думки Едварда В. Саїда, що Орієнт є майже “вігадкою Європи”, а “орієнталізм є фактом культури та політики” [Said 1980, 13, 25], хоча й не схильні виводити прямо з орієнталізму сучасну апологетику колоніальних загарбань та нинішніх нафтових авантур. Орієнталізм як феномен літератури і мистецтва відійшов на задній план в середині ХХ ст. Перше місце у наш прагматичний час зайняли жанри журналістики та телевізійні варева. У зв’язку з розвитком технічних засобів комунікації та транспорту планета поменшала, зі Сходу спав флер таємничості і до екзотики звертаються вже рідко. Хоча слід сказати, що війна в Афганістані виявила досить помітну схильність до «орієнталізму» в радянській літературі.

Нині екзотикою вже нікого не здивуєш. Схід і Захід сходяться перед лицем глобальних проблем.

А чи був і який він – орієнталізм – в українськiм письменствi? Про українське сходознавство до 1917 р. можна говорити лише умовно, як і про грузинське, естонське, вірменське і т. д., бо не було ні відповідних інституцій, ні шкіл, всі досягнення окремих учених зараховувалися імперії. Можна говорити лише про “сходознавство в Україні” чи про сходознавців українського походження в Росії, Австро-Угорщині і т. п. А от “український орієнталізм”, на нашу думку, був і мав свою специфіку, про що ми й поведемо мову.

Східні народи Степу протягом довгого часу були нашими сусідами, тому їх екзотикою здивувати населення України часів Київської Русі чи пізніше було важко. Їхня присутність, контакти з ними – воєнні і мирні, взаємозв'язки були константою історії нашого народу аж до кінця XVIII ст. Ставлення до них, сприйняття їх мінялося, як і відбиття у словесному і образотворчому мистецтві.

У перших творах давньоукраїнської літератури східні сусіди, особливо віддаленіші, сприймалися через призму поглядів візантійських теологів як “окаянні агаряни”, “ізмаїльтяни” “сарацини”, тобто негативно, про що свідчить “Повісті временних літ” [Памятники... 1978, 98–101]. Хоча вже й в ті часи виявлялася українська вдача: св. Феодосій Печерський в своєму “Поученні” говорить, що треба допомагати й сарацинові, котрий попав у біду [Древня... 1988, 33–34]. (В одній із статей слово сарацин перекладається як “турок”, що цілком невірно. Турків тоді на берегах Босфору ще не було, йдеться про мусульман взагалі.)

Після завоювання Криму Золотою Ордою та встановлення там влади кримського хана, який став васалом Османської імперії, Україна стала жертвою грабіжницьких нападів татар і ногайців. Але слід зазначити, що з появою козацтва як сили, що стала на захист життя і майна прикордонного населення, не раз відбувалися експедиції і козаків у Крим і навіть під Стамбул, які теж мали руйнівний характер. Таке постійне протистояння, безперечно, стало причиною ослаблення військової сили як України, так і Кримського ханства. Війни не виключали культурно-побутової взаємодії як в галузі матеріальної культури, звичаїв, так і в мистецтві – музиці (що довели наші знавці К. Квітка, Ф. Колесса, П. Сокальський), орнаментах (Ю.Спаська). Україна стала місцем взаємозв'язків між двома великими цивілізаціями – європейсько-християнською і мусульманською. Межа між ними, що проходила по нашій землі, не була надто глибокою. Але якесь особливе значення взаємовпливів визнавали не всі, в тому числі М. Грушевський, Ю. Липа, хоча на сьогодні багато емпіричних досліджень підтверджують тезу про взаємозв'язки між тюркською людністю Півдня України і власне українцями, як це, зрештою, мало місце на Балканах. Фактом є те, що в Україні не створилося групи ісламізованого населення, як це сталося в Болгарії та Сербії, спосіб життя і культура залишилися європейськими, що свідчить про те, що “межовість” України досить відносна.

Реальності буття українського народу в XVI–XVIII ст., постійне протистояння мусульманським сусідам породили велику кількість різних фольклорних творів: дум, історичних пісень, лірики, в яких відбився “український орієнталізм”. Сліди його є і в “ученій поезії”.

Як вже згадувалося, основною особливістю “українського орієнталізму” є те, що він постає з історичної реальності, а не народжується як якась абстракція. Тобто, східні мотиви в українській літературі – адекватна реакція на екзистанційний виклик цілому народові, вони мають “органічне походження” у творах українських авторів.

До специфіки українського “орієнталізму” належить ще одна особливість. Ми не спостерігаємо агресивності українців у ставленні до східних сусідів, позиція їх цілком захисна. Зовсім не йдеться про якісь завойовницькі наміри. Можна знайти мотиви моголодцтва, помсти, відданості своїй релігії, втечі з полону, але ніколи не йшлося про захоплення чужої території, землі.

Зовнішня екзотика відіграє другорядну роль.

Яскраво виявився орієнталізм в творчості українських прозаїків і поетів романтичного напрямку. Пов'язується це, як і скрізь у Європі, із зверненням до історичної те-

матики. Український романтизм щедро черпав з криниці фольклору, в якому збереглися певні елементи орієнталізму. Ці елементи, відповідно, були перенесені у XIX ст., коли вже реальність, яка породила цей фольклор, не існувала.

Орієнталізм відбився у творчості раннього Шевченка, Костомарова, Куліша, Воробкевича, Мордовця, Старицького. У другій половині XIX ст. великої популярності набула «тема Марусі Богуславки», як тепер «тема Роксолани».

Український орієнталізм періоду романтизму мав ті ж риси, що й у попередньому періоді. Особливість його та, що не було вихвалання завойовницьких походів царя-батюшки на Схід, а, навпаки, виявлялося співчуття до жертв колоніального розбою. Ця тенденція проіснувала до 1917 року. Українці не мали імперського комплексу погорди до завойованих народів Сходу, про що свідчить поема Т. Шевченка «Кавказ» (1845), блискучий аналіз якої у порівнянні з тогочасною російською літературою дав академік І. Дзюба [Дзюба 1995]. Разом з тим можна згадати такі твори, як «Іван Підкова» (1839), «Гамалія» (1842), «Невольник» (1845) та ін. Сприйняття Сходу в них цілком у дусі народних дум. Створені уявою поета образи героїв прив'язані до реальних історичних подій, але разом з тим відбивають ідеальні уявлення автора про Схід, про перипетії боротьби за свободу, індивідуальну чи всього народу. Популярністю і по сьогодні користуються казки-переробки Ів. Франка «Абу Касимові капці» та «Коваль Бассім», створені за всіма правилами «орієнталізму», тобто густо приправлені екзотикою, яку легко розпізнати.

Проступає антиколоніальний мотив на тлі скупі відтвореної орієнтальної екзотики й у циклі віршів Лесі Українки «Весна в Єгипті» (1910). У цьому ж дусі написані вірші «З єгипетського циклу» Я. Жарка, опубліковані в 1928 році [Жарко 1928, 1, 29–33]. До орієнтальної теми звертався, як відомо, і М. Коцюбинський («На камені», «Під мінаретами»). Домінуючими у творах на східну тематику початку XX ст. є соціальні мотиви. Національно-визвольна боротьба народів Росії заявить про себе після 1917 року.

Данину Сходові віддала українська література у 20-ті – початок 30-х років XX ст. Насамперед, це творчість Агатангела Кримського, який на початку 20-х років видав всі три частини свого «Пальмового гілля» [Грицик 1994]. Кожна з них складається із ряду циклів, де знаходимо східні і західні мотиви, його власні твори, переклади з класиків Заходу і Сходу. Це теж свого роду «Західно-Східний диван». Всі елементи «Пальмового листя» поєднує ліричний герой (сам автор). На нашу думку, це не вияв «орієнталізму», а спроба створення синтезу, який би доводив нероздільність людства у його духовному житті попри розмаїття зовнішніх екзотичних елементів (пейзажів, виявів почуттів, літературних форм). На сьогодні подібних спроб ми не маємо, хоча наша література освоїла значно більше творів як західних, так і східних письменників. Певним продовженням цієї традиції був цикл Кесаря Білиловського «Персіяньські мотиви». Пізніше, вже по війні, поєднання «і Схід, і Захід» зреалізував відомий поет і перекладач В. Мисик.

Літературу 20–30-х рр. можна було б назвати «літературою подолання орієнталізму». З'явилася можливість прямо, в реалістичному дусі розповісти про життя народів Сходу, насамперед тих, що опинилися в Радянському Союзі. Однак знання про них було зовсім недостатньо. З'являється багато книг з описом подорожей в східні республіки Союзу, в яких розповідається про побут людей, про їх нове, пореволюційне життя. Тут про «орієнталізм» говорити не доводиться, писалося про те, про що можна було писати. Вже діяв режим тотальної цензури. Визнання здобули «Роман міжгір'я» І. Ле, «Людолови» З. Тулуб, в яких вже видно «направляючу руку». Все ж зацікавлення Сходом було щирим, з ним пов'язана і

спроба створення українського наукового сходознавства (ВУНАС, видання журналу “Східний світ”, два сходознавчі з’їзди у Харкові). Українські художники теж звернулися до Сходу (Труш, Крамаренко, Конончук та ін.).

Свіжою в літературі цього періоду була ідея “азіатського ренесансу” Миколи Хвильового, яка теж значно стимулювала звернення українських митців пера до Сходу. Вона відбивала ленінське вчення про “революційний Схід”, відчуття дискомфорту самого Хвильового перед результатами Жовтневої революції в Україні, бажання (месіанське по суті) бачити Україну не глухою провінцією, хай і революційної Республіки Рад, а передовою країною, яка звільнюється і звільняє, творить “нову культуру” на основі злиття класичних цінностей Заходу і Сходу. Досить еkleктична побудова автора не могла знайти свого втілення в життя за умов більшовицької диктатури, яка з кожним днем все міцнішала і її мажорний пафос не міг не захоплювати. Своєю щирістю ідея “азіатського ренесансу” кардинально відрізнялася від теорій євразійців, що набирали сили в еміграції, спрямованих на збереження під владою нової Російської імперії – ССРСР десятків азіатських і неазіатських народів [Кочубей 1992].

Після війни хоча й з’явилися твори і навіть окремі збірки, присвячені народам Сходу (Л. Кучугур, Я. Шпорта, П. Омельченко), почали освоюватися східні форми поезії [Кочубей 1998, 146–149] – це, на наш погляд, вже не орієнталізм. Запанував реалізм, в тому числі й той, що називався соціалістичним. Змінився й світ: розпочалася ліквідація колоніальних імперій, проголошення незалежності колись поневолених народів Азії і Африки. Ці процеси знайшли своє відбиття і в українській літературі. Настав період, який триває й досі. Його я називаю, відносно до сприйняття Сходу, “періодом розширення обріїв”. Письменники пишуть твори на історичну тематику, в яких проявляються елементи орієнталізму, пишуть і про сучасний Схід, переносять туди своїх героїв. В них ми знаходимо в тій чи іншій мірі і екзотику, і етнографізм, але сприймається авторами екзотика і специфіка східного життя як чиста реальність і так передається читачам. Інші джерела інформації (документальне кіно, телебачення), які подають необроблену інформацію, не дають письменникам можливості ні стати на котурни, ні навіть на подіум, щоб показати читачеві Схід із обов’язковими “орієнтальними” атрибутами, які він звик бачити. Сьогодні зображати Схід треба таким, яким він є. Це не заварило українським митцям продемонструвати живучість “орієнталізму” в серіалі “Роксолана”, хоча сам роман П. Загребельного витриманий в розумних рамках реалістичного письма.

Схід поступово втрачає екзотизм і стає таким же об’єктом письменницької творчості, як і своя країна, або Захід. З більшою чи меншою точністю вони розповідають про життя інших людей на колись віддалених континентах, екзотика входить вже без таємничості до кола зацікавлених тих, хто ще читає в наші дні. Можна сказати, що “орієнталізм” був свого роду виявом європоцентризму; він прийшов на зміну середньовічному невігластву та релігійній нетерпимості щодо нехристиянських народів. Сьогодні розвиток прогресу не залишає місця “орієнталізові” як його розуміли в ХІХ ст. Завдання сходознавців-учених, перекладачів і авторів, що пишуть про Схід, дати сучасному читачеві повноцінні твори, які б несли правдиву інформацію про Схід, розширювали склад “світової літератури”, щоб людина вважалася некультурною не тільки тоді, коли вона не знає Шекспіра, Толстого, Гюґо або Ґюґе, а й тоді коли не знає Абу ль-Ала аль-Мааррі, Хафіза, Фірдоусі, класиків Китаю, Японії, Індії чи африканських гріотів.

Роль України може бути дуже важливою. Вона не має колоніального імперського минулого, свідомість нашого народу не затьмарена колоніалістськими упередженнями щодо культури східних народів, про що переконливо свідчить і специфіка українського “орієнталізму”. Тож перед українськими сходознавцями відкривається неосяжне поле діяльності в розбудові діалогу цивілізацій на демократичній рівноправній основі.

ЛІТЕРАТУРА

Брагинский И. С. 1988. Западно-восточный синтез в “Диване” Гете. Гете И.В. **Западно-восточный диван.** Москва.

Грицик Л. В. 1994. **Орієнталістика А. Кримського в українському літературному процесі початку ХХ ст.** Київ.

Дзюба І. М. 1995. **Застукали сердешну волю...** Київ.

Древняя русская культура. Хрестоматия. 1988. Москва.

Жарко Я. 1928. “З єгипетського циклу”. **Життя і революція.** №1.

Жирмунский В. М. 1978. **Байрон и Пушкин.** Ленинград.

Кочубей Ю. “Що таке євразійство”. **Літературна Україна.** 7 травня 1992 р.

Кочубей Ю. М. 1998. **Україна і Схід. Культурні взаємозв’язки України з народами Близького і Середнього Сходу. 1917–1992.** Підручний бібліографічний покажчик. Київ.

Кримський А. Ю. 1996. **Історія Туреччини.** Київ.

Памятники литературы Древней Руси. 1978. Москва.

Said E.W. 1978. **Orientalism.** New York; French transl., 1980.

